

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI ÜZERİNE GÖRÜŞLER (ALM. DIATHESIS, FR. VOIX, İNG. VOICE, OSM. BİNÂ, FİİL BİNASI)

Zeynep KORKMAZ

1. Gramerlerimizde ve gramer konularını ele alan bazı yazılarda, çatı konusu tanımı, niteliği, terimleri, sınıflandırılması, eklerinin özelliği, sayıları ve örneklere bağlanması açısından yer yer karışıklıklar ve birbiriyle çelişen durumlar göstermektedir. Bu karışıklığın önlenmesi ve konunun Türkiye Türkçesinin yapı ve işleyiş özelliklerine uygun bir sonuca bağlanabilmesi için, eldeki bildiri çatı konusuna ve bu konu ile ilgili bazı sorunlara eğilmeyi uygun bulduk.

Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Bu da demektir ki, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir: *yaz- / yaz-dır- / gör- / gör-ün-, geç- / geç-ir-, bil- / bil-iş-, kaç- / kaç-ış-* gibi. Bu kısa tanımdan sonra, şimdi çatı konusundaki belli başlı sorunlara işaret etmek istiyoruz.

2. Çatı eklerinin niteliği konusundaki tartışmalar, bunların birer yapım eki mi, yoksa birer çekim eki mi olduğu sorusuna yol açmıştır. Gramerlerimizin bir kısmında çatı ekleri ayrı bir bölüm oluştururken, bazı gramerlerde de yalnızca fiilden fiil türeten ekler arasında yer almıştır. Bu durum karşısında fiil çatısına ayrı bir bölüm ayrılıp ayrılmayacağı ve niteliğinin belirlenmesi gerekiyor.

Çatı ekleri elbette çekim ekleri değildir. Bunlar, işlev bakımından fiilde bir durum değişikliği yaptıkları için, bir bakıma çekim eklerine yaklaşırlar. Ne var ki aralarındaki nitelik farkı dolayısıyla, fiil çekiminde kullanılan ve her biri farklı kendine özgü birer gramer değeri taşıyan kip, zaman, şahıs gibi çekim kategorileri ile bir tutulamazlar.

Çatı ekleri, aslında, şekilce fiilden fiil türeten eklerdir. Bu bakımdan aynı şekil birliği içindeki öteki yapım ekleri ile ortaklaşırlar. Ancak, çatı eklerinin yapım

ekleri içinde kendilerine özgü farklı bir durumu vardır. Bu farkın belirtilebilmesi için yapım eklerini taşıdıkları özelliklere göre iki gruba ayırmak gerekir:

a. Birinci gruptakiler tür bakımından çatı ekleriyle birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelerde, esaslı bir anlam değişikliği yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni kelimeler türetmiş olan eklerdir. Bunların çoğu kök ve gövde ile kaynaşmış durumdadır. Dolayısıyla eklendikleri fiil kök ve gövdelerine yeni birer sözlük anlamı katmışlardır: *aldır-*, (*söylenenlere aldırma*), *ayır-*, *barış-*, *bildir-*, *canlan-*, *çevir-*, *dağıl-*, *danış-*, *eriş-*, *giriş-*, *ulaş-*, *utan-*, *yırt-* gibi. Bu nitelikteki fiilleri genellikle çatı kavramı dışında tutmak ve fiilden fiil türeten ekler grubunda ele almak gerekir. Bu nitelikteki fiillerde yer alan ekler, tarihî gelişme şartları içinde bugün artık bu özelliklerini kaybederek, eklendiği fiile sözlük anlamı katan kaynaşmış veya anlam kaymasına uğramış birer yapım eki durumuna geçmişlerdir. Asıl yapım ekleri bunlardır.

b. İkinci grupta yer alan ve gramerlerimizde genel olarak yapım ekleri arasında gösterilen fiilden fiil yapma ekleri ise fiilde köklü bir anlam değişikliği yapmadıkları, dolayısıyla fiile bir sözlük işlevi katmadıkları ve yalnızca eklendikleri fiillerde birer durum değişikliği yaptıkları için bunları çatı kavramına uygun olarak birer çatı eki olarak kabul etmek durumundayız. Şu halde fiilden fiil türeten yapım ekleri, sözlüksel işlev yüklenen ekler, çatı ekleri ise yalnızca gramer işlevi yüklenmiş olan eklerdir. Bu bakımdan yapım ekleri ile çatı eklerini birbirinden ayırmak gerekir.

Yukarıda belirtildiği üzere, bir yönü ile yapım eklerine yaklaşan diğer yönü ile de onlardan ayrılan ve fiil çekim eklerine yaklaşan özellikleri dolayısıyla, biz, çatı eklerinin sözlüksel değerdeki yapım ekleri ile gramer işlevi gören fiil çekim ekleri arasında ayrı ve özel bir kategori oluşturduğu görüşündeyiz.

3. Çatı ekleri fiilden fiil türeten yapım eklerinden farklı olarak, yalnız şekil bilgisi değil, aynı zamanda cümle bilgisi alanına da girer. Çünkü, fiildeki biçim değişikliği cümledeki özne ve nesneyi etkilediğinden, çatı ekleri cümle bilgisi ile iç içe girmiştir. Çatının cümle yapısında meydana getirdiği anlam değişimleri aynı zamanda anlam bilimini de ilgilendirdiğinden, çatı konusu bu yönü ile de anlam bilimi alanına uzanmaktadır.¹

¹ Bu konuda bir örnek olarak bk. Fatma Ülken, "Türkçe eylemlerde çatı-Bir örnekleme girişimi", *Bağlam Dergisi*, s. 3 (1981), s.71-81; "Türkçede edilgen örnekleri üstüne bir araştırma", *Dilbilimi Dergisi*, S. 6 (1981), s. 55-69.

4. Çatı kavramını *görünüş* (Aspekt) terimi ile karşılayan gramerler vardır.² Ancak, *görünüş*, çekimli fiillerdeki başka bir özelliği karşıladığı³ ve terim olarak da yaygınlaştığı için çatı kavramının bu terimle karşılanmasının doğru olmadığı görüşündeyiz.

5. Bir kısım gramerlerimizde çatı eki almamış yalın durumdaki fiil kök ve gövdeleri yanlış olarak *geçişli çatı* sınıflandırmasına sokulmuştur.⁴ Bu yanlış değerlendirmenin de düzeltilmesi gerekir. Çünkü, dilimizde kök ve gövde halindeki fiiller, geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller olmak üzere başlıca iki ana gruba ayrılır.

Geçişli fiiller anlam yapıları açısından nesne almaya elverişli olan, nesne alabilen fiillerdir: *aç-*, *at-*, *böl-*, *çiz-*, *devir-*, *ısıt-*, *kaz-*, *payla-*, *salla-*, *üz-*, *zorla-* gibi. Bunlar, yapma ve etme bildiren fiillerdir. Cümle içinde hem belirtili hem de belirtisiz nesne alabilirler: *Ayşe kitap okumuş*; *Ayşe kitabı okumuş* gibi. Konuya fiilin ihtiyaç duyduğu tamlayıcılar açısından bakıldığında, nesne dışında yönelme, bulunma ve ayrılma hali eklerinden birini almış tamlayıcılar da girer: *adamı vur-*, *adama vur-*, *eve getir-*, *evden getir-*, *bahçeye çık-*, gibi.

Buna karşılık *ağar-*, *bas-*, *bez-*, *çatla-*, *doy-*, *es-*, *göç-*, *patla-*, *sin-*, *uç-*, *yürü-* gibi olma ve oluşma bildiren fiiller ise geçişsiz fiillerdir. Geçişsiz fiiller nesne almazlar.

Daha çatı ekleriyle genişletilmemiş kök ve gövde halindeki bu fiillerde var olan “geçişlilik” ve “geçişsizlik” özelliği çatı eklerinden kaynaklanan bir özellik değildir. Fiillerin kendi sözlük anlamları ile ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir. Bu nedenle, bunlar yalın halleri ile çatı kategorisinin içinde değil, dışında tutulması gerekir.⁵ Fiil kök ve gövdelerinin çatı ekleriyle genişletilmesinden sonra kendini gösteren geçişlilik ve geçişsizlik özelliğini bununla karıştırmamalıdır.

6. Bazı gramerlerimizde ve terim sözlüklerinde *acı-*, *alış-*, *başla-*, *çık-*, *kısal-*, *uzan-*, *yatış-* gibi olma bildiren geçişsiz fiillerden çatı ekleriyle kurulan *acı-*, *alıştır-*, *başlat-*, *çıkart-*, *kısalt-* gibi geçişli fiiller için *oldurgan çatı* terimi kullanılmıştır.⁶

² Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara, 1990, s. 411: Çatı: Görünüş (aspect).

³ Bu konuda geniş bilgi için bk. Lars Johanson, *Aspekt im Türkischen*, Uppsala 1971, 334 s.

⁴ Bk. T. Nejat Gencan, *Dil Bilgisi*, İstanbul, 1971, s. 329-334; Kaya Bilgegil, *Türkçe Dil Bilgisi*, İstanbul, 1982, s. 279; Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1963, s. 278-279; Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*, İzmir, 1995, s. 188-189.

⁵ Bu konuda bk. K. Lüvimov, “Türkiye Türkçesinde çatı kategorisi ve çatı ekleriyle türetilen fiiller”, *Türk Dili*, s. 147 (Aralık 1963), s. 150-151

⁶ Bk. T. Gencan, *göst.e.*, s.331; H. Ediskun, *göst.e.*, s. 221; K. Bilgegil, *göst.e.*, s. 279; Berke Vardar, *Dil-bilimi ve Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 112.

Bizce böyle bir terime ve farklı bir sınıflandırmaya da hiç ihtiyaç yoktur. Çünkü “olma” veya “oluş” bildiren geçişsiz fiiller, aldıkları çatı ekleri ile “yapma”, “etme” bildiren geçişli fiillere dönüşürler. Böylece yapma etme bildiren geçişli fiillerden kurulan *ettirgen fiiller* ve *ettirgen çatı* ile aynı duruma gelirler. Aralarında herhangi bir özellik ve anlam farkı kalmaz. Bu bakımdan, *ettirgen fiil* ve *ettirgen çatı* terimleri, hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulmuş olan çatıyı karşılayacak niteliktedir.

7. Bilindiği üzere, fiil kök ve gövdelerinden dönüşlü çatı kuran ek - n- dir. *bak-/bak-ın, dola-/dolan-, gez-/gez-in-, giy-/giy-in-, sür-/sür-ün-* gibi. Ancak bazı durumlarda bu çatının - l- ve - ş- ekleriyle karşılandığı da oluyor: *bula-/bula-ş, büz-/büz-ül-* (*Köşeye büzülmüş oturuyor.*), *er-/er-iş/* “ulaşmak”, *üz-/üz-ül-* gibi.

Buna karşılık genellikle - l- eki ile kurulan edilgen çatıda da devreye -n- ekinin girdiği görülüyor. (Ünlü veya - l- ünsüzü ile sonuçlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra): *al-ın-, baş-lan-, bil-in-, del-in-, oku-n-, yıka-n-* gibi.

Dönüşlü çatıda yer alan -ş- eki esas itibariyle işteşlik çatısı kuran bir ektir. Eklerde şekilce birbiriyle karışmanın söz konusu olduğu durumlarda, başvurulacak ölçü, ekin dönüşlülük işleviyle mi, yoksa işteşlik ya da edilgenlik işleviyle mi kullanıldığının tespitidir. Oysa, bazı gramerlerde şekil esas alındığı için dönüşlülük görevindeki -ş- ekinin işteş çatıda verildiği göze çarpıyor. Bizce kendi kendine oluşu gösteren *dola-ş-, tut-uş-* (*Baca tutuştu.*), *güzel-le-ş-* gibi fiillerin işteşlik çatısına alınması doğru değildir.⁷ Hatta bunlar, birer sözlük birimi olarak fiilden fiil türeten yapım ekleri arasında ele alınmaktadır.

8. Olumsuz anlamda fiil türeten -mA- ekini, bir çatı eki olarak kabul eden eserler vardır.⁸ -mA- eki, öteki çatı eklerinden farklı olarak, özne ve nesne ile bağlantılı bir ek olmadığı ve eklendiği fiilde eskisinden farklı bir anlam değişikliği yaptığı için bu ekin çatı kategorisinin dışında tutulması ve fiilden fiil türeten yapım ekleri arasına alınması uygun olur görüşündeyiz.

9. Çatı Türleri: Yukarıda kısaca, gramerlerimizde yapılan değerlendirme ve açıklamalar dolayısıyla, çatı konusunda ortaya çıkan sorunlara ve bunların çözümüne işaret etmeye çalıştık. Şimdi de bu konuya bir bütünlük kazandırabilmek için, yine çok kısa olarak çatı türlerine işaret etmek istiyoruz.

⁷ Bk. J. Deny (Çev. Ali Ulvi Elöve), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul, 1941, s.576; Doğan Aksan, *Sözcük Türleri*, Ankara, 1983, s. 224.

⁸ Bk. J. Deny, a.g.e., s.592; T. Banguoğlu, a.g.e., s. 553; Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 35: *Çatı Ekleri*.

Tekrar belirtmek gerekirse, çatı kategorisinin özü fiilin özne ve nesne ile olan ilişkilerine dayanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, fiillerin nesne alıp almamaları açısından *geçişli* ve *geçişsiz fiiller* olmak üzere iki ana gruba ayrıldığını yukarıda belirtmiştik. Geçişli fiiller nesne alan, nesne isteyen veya fiil tamlayıcısına ihtiyacı olan fiillerdir. *al-*, *ver-*, *getir-*, *ye-* gibi. Geçişsiz fiiller nesne almazlar: *ağar-*, *birik-*, *eski-*, *çürü-*, *piş-* gibi.

Konuya fiilin özne ile olan bağlantısı açısından baktığımızda, fiillerin özne alıp almamaları ve öznelerinin taşıdıkları özelliklere göre, etken çatı, edilgen çatı, meçhul çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı ve ettirgen çatı olmak üzere başlıca altı çatı türü ortaya çıkmaktadır. Bu türlerin hangi eklerle kurulduğu ve işlevleri bilindiği için, bir bildiri çerçevesinde teker teker üzerlerinde durmayı gereksiz buluyoruz. Yalnız bu sınıflandırmalardaki değerlendirmelerle ilgili birkaç noktaya işaret etmek istiyoruz:

A. Etken Çatı (Yalın Çatı):

Çatı eki almamış, kök ve gövde halindeki geçişli geçişsiz bütün fiiller, cümlede birer özneye ihtiyaç gösterdiğinden, bunlara etken fiiller diyoruz. Dolayısıyla da bir çatı türü olarak kabul etme söz konusudur. Etken fiiller ile kurulan çatı, yüklem tarafından belirtilen işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını gösteren eksiz yalın çatıdır. Bu nedenle bu çatıya etken çatı veya yalın çatı denebilir:

B. Edilgen Çatı:

Etken fiillerden *-l-* ve *-n-* ekleri ile kurulan fiiller edilgen fiillerdir. Bu fiillerin oluşturduğu çatı da *edilgen çatı*dır: *aç-/aç-ıl-* (Paket açıldı), *biç-/biç-il-*, *boz-/boz-ul-*, *bil-/bil-in-*, *çal-/çal-ın-*, *oku-/oku-n-*, *yıka-/yıka-n-* gibi.

Edilgen çatı ekleri, geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirir. Fiil etken çatıdaki özne ve nesneyi almaz. Bu nedenle edilgen çatı, öznesi belli olmayan, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen veya söylenmemiş olan çatıdır. Yalnız şu var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda bir özne görüntüsüne girmiştir. Yalnız şu var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda bir özne görüntüsüne girmiştir. Söz gelişi, *okul kitapları incelendi*, cümlesindeki *okul kitapları* isim tamlaması, *incelendi* fiilinden etkilenmiş ve etken çatıda cümlenin nesnesi iken edilgen çatıya dönüşen ve fiilin etki alanına girerek özne niteliği kazanan kelime ve kelime grupları *sözde özne* veya *gramerce özne* diye adlandırılmıştır. Bu görüşte olanlar, eğer yukarıdaki cümleyi *okul kitapları öğretmenler tarafından incelendi* veya *öğretmenler okul kitaplarını inceledi* biçimlerine sokarsak, o zaman *öğretmenler*

sözünün *gerçek özne* olduğu görülür ve edilgen çatıdaki sözde özne daha iyi anlaşılır, derler. Yalnız bilmemiz gerekir ki, burada birbirinden farklı yapıda iki cümle türü ile karşı karşıyayız. Biz iki farklı çatı kuruluşundaki dolayısıyla iki farklı yapıdaki cümlelerin öznelerini birbirine karıştırmamak gerektiği görüşündeyiz. Konuya cümledeki yüklem özne ilişkisi açısından bakıldığında edilgen çatıda yüklemde etkisinde kalan özne, görünmezdeki özne değil, görünürdeki öznedir. Bu bakımdan edilgen çatıyı öznenin, yüklemde gösterdiği oluş ve kılışın yani yapılan işin etkisinde kaldığını gösteren bir çatı türü olarak tanımlamak gerekiyor. Böylece görünürdeki özneyi de “sözde özne” olarak değil, edilgen fiilli bu yeni cümle yapısına göre, olağan (normal) özne olarak kabul etmek gerekir sanıyoruz.

C. Meçhul Çatı:

Bir diğer çatı türü de *meçhul çatı* diye adlandırılan öznesiz çatıdır. Edilgen çatıda özne belirtilmemiş veya söylenmemiş olsa bile, yine de cümlenin örtülü kalmış bir öznesi vardır. Meçhul çatıda ise, özne gerçekten bilinmemektedir. Cümle öznesizdir. Edilgen çatı, geçişli fiillerden kurulduğu halde, meçhul çatılar, geçişsiz fiillerden yine aynı şartlara bağlı *-l-* ve *-n-* ekleri ile kurulur: *-acın-*, *bakıl-*, *basıl-*, *gidil-*, *uyun-*, *yatıl-* vb. Şu halde meçhul çatılar geçişsiz fiillerden *-l-* ve *-n-* ekleri ile kurulan öznesiz çatılardır: *Soğuktan caddelerde yürünemiyor*. Duraklardaki kalabalıktan otobüslere *binilemiyor*. A canım, kendini neden derin bir üzüntüye salıveriyorsun? Ölenle *ölünmez* ki... örneklerinde görüldüğü gibi.

Öteki çatı türlerinde sorun oluşturan hususlar bulunmadığı için, onlar üzerinde durmayı gereksiz buluyoruz. Yalnız gramerlerimizde yer almayan ve üzerinde durulması gereken bir husus da çatı eklerinin üst üste gelebilmesi durumudur.

Çatı ekleri üst üste gelebilir. Türkçenin böyle bir şekillenmeye imkân vermesi dilin anlatım gücünü artırmakta, cümledeki özne ve nesne değişmelerine imkan sağlamaktadır. Ne var ki, çatı eklerinin üst üste gelebilmesi, gelişigüzel değildir. Dil mantığıyla ilgili bazı ölçülere bağlıdır. Nitekim *-l-* edilgenlik ekinde sonra *-n-*, dönüşlülük ve *-ş-* işteşlik ekinde sonra da *-n-* dönüşlülük ekinin getirilememesi böyle bir mantığın gereğidir.

Çatı eklerinin üst üste gelebildiği başlıca fiil yapıları şunlardır:

a. *-n-* dönüşlülük ekinde sonra *-l-* edilgenlik ve *-Dir-* ettirgenlik ekleri gelebilir: *döv-/döv-ün-ül-*, *sev-in-/sev-in-il*; *arı-n-/arı-n-dir-*, *depre-n-/depre-n-dir-*, *öze-n-/öze/n/dir-* gibi.

b. *-l-* edilgenlik ekinde sonra bugünkü yazı dilimizde öteki çatı eklerinden hiç birisi gelmemektedir.

c. -ş- işteşlik çatısından yalnız -l- edilgenlik ve -Dır- ettirgenlik ekleri gelebiliyor: *anlaş-/ anla-ş-ıl-, anla-ş-tır-; gül-üş-/ gül-üş-ül-, gül-üş-tür-; karşı-la-ş-/ karşı-la-ş-ıl-, karşı-la-ş-tır-* gibi.

ç. -Dir- ve -r-: Bu çatı ekleri yalnız -l- edilgenlik ve -t- ettirgenlik ekleriyle genişletilebiliyor: *al-dır-/ al-dır-ıl-/ al-dır-t-, giy-dir-/ giy-dir-ıl-/ giy-dir-t-, yaz-dır-/ yaz-dır-ıl-/ yaz-dır-t-* gibi.

d. İki den fazla çatı eki de üst üste gelebilir. Ancak bu türlü çatılar, üst üste iki çatı ekini alabilen fiil gövdelerinde görülür: -n-DIR- ve -ş-Dır- çatı eklerinden sonra -l- edilgenlik ve -t- ettirgenlik ekleri gelebilir: *beğen-dir-ıl-, utan-dır-ıl-, gücen-dir-t-, tırman-dır-t-* gibi.

-t-Dır-

-Dir-t- çatı eklerinden sonra -l- edilgenlik ve -Dir- ettirgenlik ekleri

-r-t- gelebilir: *anla-t-tır-ıl-, bak-tır-ıl-, çök-er-t-ıl-* gibi.

-Ar-t-

e. Ettirgenlik eki olan -Dir-, -l- edilgenlik eki dışında bütün çatı eklerinden sonra gelebilir. Fakat kendinden sonra yalnız -l- eki kullanılabilir.

f. Bir fiilde -n- dönüşlülük ekiyle -ş- işteşlik eki yan yana bulunamaz.

g. Ettirgenlik çatı ekleri birbiri üstüne gelebilir: *geç-ir-t-, geç-ir-t-tir-, ver-dir-t-, gör-dür-t-* gibi.